

КОНСТРУЮВАННЯ РЕЛІГІЙНОГО ПЕРЕЖИВАННЯ: САКРАЛІЗОВАНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ

О.Г. Цукур

(Психологічні перспективи. Міжнародний науковий рецензований періодичний журнал. – м. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, МОН України, Інститут соціальної та політичної психології, НАПН України. – 2015. – Випуск 25. – С. 268-279)

У статті відображено результати теоретичного аналізу особливостей конструювання релігійного переживання через сакралізовану інтерпретацію повсякденного життя особистості. Аналізуються підходи до тлумачення сакрального в науково-гуманітарному дискурсі, які покликані пояснити специфічність формування у людини уявлень про надприродне. З одного боку, під сакральним розуміється все потойбічне і надзвичайне. Також у якості сакрального може виступати певний стійкий процес уніфікованих інституціональних дій, або ж ідеал, до якого потрібно наполегливо прагнути. Здійснюється аналіз взаємозв'язку сакральності і повсякденності. Де повсякденність визначається як природна умова життєдіяльності людей, сукупність тих функцій, цінностей, норм і заснованих на них відносин і дій індивіда, яка становить “життєвий світ” людини з моменту її народження і до самої смерті. Саме повсякденність виступає тим простором, у котрому віруюча людина намагається втілити приписи релігійного вчення. Описуються особливості релігійних почуттів, а саме: їх інтенціональність (спрямованість на об'єкт), винятковість (відмінність від буденних) та сенсовість. Уточнюється зміст понять «переживання» та «релігійне переживання», останнє тлумачиться як сукупність складних комплексних форм безпосереднього досвіду людини, пов'язаного з її взаємодією з оточуючим середовищем у площині релігійних уявлень та релігійних переживань. Також виокремлюються джерела релігійних переживань серед яких, визнання об'єктивного чи уявного існування надприродного, стосунки

віруючого з його соціальним оточенням та індивідуальна значущість самих переживань.

Ключові слова: почуття, світобудова, релігійні уявлення, сакралізація повсякденності, релігійний досвід особистості, внутрішній світ особистості.

Tsukur O.G

CONSTRUCTION RELIGIOUS EXPERIENCE: SACRALIZED INTERPRETATION OF DAILY LIFE

The article presents the results of a theoretical analysis of the features of constructing religious experience through sacral interpretation of everyday life of the individual. Analyzed approaches to the interpretation of the sacred in the scientific and humanitarian discourse, which are designed to explain the specificity of formation in human representations of the supernatural. On one hand, under the sacred understood all otherworld and extraordinary. Also, as the sacred can act a certain steady process of unified institutional actions or ideal to aspire to. Carried out analysis of the sacral relationship and daily life. Where daily life is defined as the natural condition of human activity, the collection of those functions, values, norms, and based on their attitudes and actions of the individual, which is "life-world" of the person from the moment of his birth until his death. Exactly daily life serves the space in which a believer tries to implement the requirements of the religious teachings. Described the features of religious feelings, namely: their intentionality (object orientation), exclusivity (contrast to the ordinary) and formation of the sense. Clarified the concepts of "experience" and "religious experience", the latter is interpreted as the totality of complex forms of direct experience of the person associated with his interaction with the environment through religious ideas and religious experiences. Also highlighted the sources of religious experiences, including the recognition of the objective or imaginary existence of the supernatural, the believer's relationship with his social environment and the individual importance of experiences themselves.

Keywords: sense, religious views, sacralization of daily life, the religious experience of the individual, the inner world of the individual.

Цукур О.Г.

КОНСТРУИРОВАНИЕ РЕЛИГИОЗНОГО ПЕРЕЖИВАНИЯ: САКРАЛИЗОВАННАЯ ИНТЕРПРИТАЦИЯ ПОВСЕДНЕВНОСТИ

В статье отражены результаты теоретического анализа особенностей конструирования религиозного переживания через сакрализованную интерпретацию повседневной жизни личности. Анализируются подходы к толкованию сакрального в научно-гуманитарном дискурсе, которые призваны объяснить специфичность формирования у человека представлений о сверхъестественном. С одной стороны, под сакральным понимается все потустороннее и чрезвычайное. Также в качестве сакрального может выступать определенный устойчивый процесс унифицированных институциональных действий, или идеал, к которому нужно стремиться. Осуществляется анализ взаимосвязи сакральности и повседневности. Где повседневность определяется как естественное условие жизнедеятельности людей, совокупность тех функций, ценностей, норм и основанных на них отношений и действий индивида, которое составляет "жизненный мир" человека с момента его рождения и до самой смерти. Именно повседневность выступает тем пространством, в котором верующий человек пытается воплотить предписания религиозного учения. Описываются особенности религиозных чувств, а именно: их интенциональность (направленность на объект), исключительность (отличие от обыденных) и смыслообразование. Уточняется содержание понятий «переживание» и «религиозное переживание», последнее толкуется как совокупность сложных комплексных форм непосредственного опыта человека, связанного с его взаимодействием с окружающей средой через религиозные представления и религиозные переживания. Также выделяются источники религиозных переживаний, среди которых признание объективного или мнимого существования

сверхъестественного, отношения верующего с его социальным окружением и индивидуальная значимость самих переживаний.

Ключевые слова: чувство, мироздание, религиозные представления, сакрализация повседневности, религиозный опыт личности, внутренний мир личности.

Постановка наукової проблеми та її значення. На початку ХХІ ст. все частіше повертається увага суспільства до проблем духовності та моральності. Україна певною мірою переживає релігійне відродження, яке має свої особливості та продиктоване частково духовною кризою, викликаною втратою колишніх моделей соціокультурної ідентичності. В умовах зміни традиційних зразків суспільство приймає будь-які варіанти сакралізації. Ці трансформації стосуються не лише основних соціальних інститутів, вони змінюють також і повсякденне життя окремої особистості. Ми можемо виділити в розвитку суспільства поєднання двох протилежних тенденцій: з одного боку, раціональне сприйняття світу, з іншого – його сакралізацію (наділення життєвого світу священним змістом). Нині в умовах системних перетворень звернення до релігії не тільки посідає істотне місце в житті значної кількості людей, а й стає джерелом розвитку їх духовності.

Сакральне зберігає свій статус наскрізного чинника світобудови віруючої людини, воно залишається психологічним центратором її життєвого простору, однак у різних сегментах буденності стає помітнішою зміна форми та засобів його переживання.

Варто додати, що надшвидкі темпи виникнення нових форм релігійної взаємодії, яке є специфічною ознакою сьогодення, зумовлюють потребу у рефлексії змін соціокультурного контексту та загальних інтерпретаційних рамок концептуалізації різноманітних уявлень про релігійне переживання. Слід також враховувати, що українське суспільство, відійшовши від обов'язкового монорелігійного домінування, отримало натомість множинність різноманітних релігійних формацій, надавши особистості безмежну свободу вибору, що одночасно полегшує і ускладнює пошуки

ідентичності.

Акцент на вивченні варіативності інтерпретацій повсякденного життя загалом та пошуків особистісної ідентичності зокрема, через сакралізовану основу буття є актуальним з тих міркувань, що надає доступ до індивідуальних форм кристалізації релігійного переживання, а врахування множинності релігійних проявів відкриває нові можливості у вивченні переживань і зумовлює розгортання різноаспектних тлумачень внутрішнього світу особистості.

Однак, незважаючи на численні розробки, наявні в різних психологічних площинах, що побіжно або прямо цікавляться закономірностями структурації повсякденності (як-то: загальній психології, психології особистості, психології релігії), дослідження, спрямовані на вивчення ролі переживання у цьому процесі, є нечастими через надзвичайну складність та «невловимість» змісту для аналізу. А релігійне переживання, зокрема, особливості інтерпретації повсякденності через її співвіднесення зі сферою сакрального, є взагалі унікальним предметом у психологічній площині.

І якщо вплив повсякденних релігійних практик на життєбудову раз по раз привертає увагу науковців, то релігійні переживання й пов'язана із ними сакралізація повсякдення не потрапляла у поле цілеспрямованого пошуку.

А тому детальніше вивчення проявів сакральності, що виходять за рамки традиційних уявлень про повсякденність, з огляду на суспільну тенденцію, позначену Ж.Кепелем як «реванш Бога», ми вважаємо цілком доцільним.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Оскільки релігія слугувала історично першим фундатором світогляду, то первинно вона постала як предмет філософських міркувань. Мірою зростання уваги до неї як до окремого предмету поступово відбулося визначення основного кола досліджуваних явищ, серед яких релігійна свідомість, релігійні переконання, релігійні установки, релігійні цінності, релігійні практики.

Згодом і релігійні переживання потрапили у поле зору спеціального вивчення. Загалом історія дослідження феномена переживання та релігійного переживання зокрема є тривалою й продуктивною. Їх вивченню присвячені роботи у галузях психології (Ф. Є. Василюк, Л. І. Божович, У. Джемс, А. Ленгле); філософії (Ф. Ніцше, В. Дільтей, Е. Гуссерль, С. Л. Франк, І. Кант); релігії (Е. О. Торчинов); соціології (Т. О. Серга). Але спільним у згаданих дослідженнях є обґрунтування тези про принципову відмінність релігійних переживань від переживань повсякденних (буденних).

Ідею релігійного переживання як сутнісного компонента релігійної свідомості та аналіз його ролі у прийнятті основ вчення здійснено у працях Г. Гефдінга. Він указував, що релігійне почуття є суттєвою особливістю усіх релігій, однак ототожнював їх з релігійним досвідом, оскільки вважав, що такий досвід є за своєю суттю релігійним переживанням [2]. На наш погляд, продуктивною тут є ідея поєднання релігійного переживання з релігійним досвідом, оскільки вона дає можливість розглянути їх одноцілість в повсякденному житті людини.

На інший важливий аспект вказував Е. Фромм, описуючи переживання як один з елементів релігії: “Під переживанням я маю на увазі релігійне почуття та служіння” [8, 208]. На наш погляд, у повсякденному житті людини служіння втілюється у звичні дії й стосункові приписи, такі, як турбота, жертвність, готовність допомагати.

Така перспектива уможлиблює рельєфне бачення специфіки релігійного переживання та процесу сакралізації повсякденності особистості, що завжди цікавило філософів, психологів, релігієзнавців, соціологів. Попри значну кількість досліджень з проблеми релігійного переживання, тема сакралізованої інтерпретації повсякденності залишається мало розробленою. Про актуальність обраного ракурсу свідчить також і те, що проблематика розробляється у міждисциплінарному просторі і привертає увагу фахівців інших дисциплін.

Мета статті полягає у висвітленні специфіки конструювання релігійних переживань особистості, зокрема, особливостей інтерпретації повсякденності через її співвіднесення зі сферою сакрального.

Для досягнення мети було поставлено ряд завдань, а саме: визначити основні вектори концептуалізації релігійного переживання у науково-психологічній літературі, а також на рівні теоретичного осмислення розкрити прояви сакралізації повсякденності, які становлять основу релігійного переживання особистості.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. З огляду на велику кількість досліджень, проведених у цій площині, нині виникла потреба теоретичного аналізу, систематизації та узагальнення накопичених матеріалів для уточнення змісту та розмежування понять, які використовувалися вченими для позначення феноменів, наявних у сфері релігійного досвіду особистості (наприклад, «релігійні почуття», «релігійне переживання», «релігійний досвід» та ін., на яких фундується повсякденне життя віруючих).

Але обрана для дослідження проблема примушує до особливого детального розгляду співвідношення таких ключових понять, як «переживання» й «релігійне переживання». Цей напрям аналізу будемо вважати пріоритетним.

Задля уточнення цих термінів у конкретному контексті було проаналізовано особливості їх використання в науковому середовищі. Принагідно зазначимо, що існує кілька розрізнених трактувань переживання: «переживання-проживання», «переживання-споглядання», «переживання-дія» (Ф.Є. Василюк), «ключове переживання» (Л.С. Виготський), «пік-переживання»/ «вершинне (містичне) переживання» (А. Маслоу), «трансцендентальне переживання» (Р. Ленг), «трансперсональне переживання» (Р. Уолш, Ф. Воон) [6].

Більшість вчених доходять висновку, що феномен переживання є складним, багатогранним явищем, яке у кожному конкретному випадку стає неповторним і унікальним надбанням особистості, здійснюючи істотний вплив на індивідуалізацію її досвіду [1].

Г. Гефдінг, як зазначалося вище, у своїх працях ототожнював релігійне почуття з релігійним досвідом, оскільки вважав, що такий досвід спирається на переживання особистості та є, за своєю суттю, емоційно-чуттєвим, а переживання, в свою чергу, сенсоутворювальними [2].

Варто зазначити, що смисловий компонент у структурі переживання виділяють більшість дослідників. Зокрема, він фігурує у роботах Ф.Є. Василюка: «Переживання розуміється нами як особлива діяльність, особлива робота по перебудові психологічного світу, спрямована на встановлення смислової відповідності між свідомістю і буттям, загальною метою якої є підвищення осмисленості життя» [1, 30]. Такої думки дотримується й А. Ленгле, який зазначав, що в основі чутливості – здатність людини сприймати цілісність життя, його смак і силу завдяки переживанням, адже «саме із них наше буття черпає велику кількість основних смислів» [5, 89]. Наприклад, якщо зміст переживання і сконструйовані під час його перебігу смисли мають потужний вплив на внутрішній світ особистості, змінюючи його, то результатом такого переживання може стати формування почуттів до предмета чи явища, з приводу якого це переживання виникло. Досить часто це можна простежити, аналізуючи релігійні переживання, які, виникаючи в момент душевного підйому від дотику до сфери сакрального, позначаються на усій системі цінностей та смислів особистості.

Значна кількість дослідників, серед яких В. П. Сімонов, Є. П. Ільїн, О. Ф. Корнієнко, використовують категорії «переживання» і «почуття» майже як синоніми, вважаючи їх складовими одного класу психічних явищ – емоційної сфери особистості [1].

У контексті вищезазначеного варто звернутися до особливостей тлумачення *почуття*. Його серед усіх емоційних явищ вважають найскладнішим, адже воно поєднує у собі розмаїття емоцій, а також гамму минулих, актуальних і потенційних переживань.

Однією з важливих особливостей релігійних почуттів є їх інтенціональність, спрямованість на об'єкт. Тобто психологічний зміст почуття залежить не лише від особистості, а й від об'єкта, результатом переживання якого воно є. Саме переживання є тією ланкою, на якій відбувається конструювання вищих форм емоційного охоплення релігійного життя. Останнє дає підстави розташовувати релігійне переживання у центрі дослідницької уваги і говорити про його конструкціоністський потенціал.

Сьогодні в науковій літературі поняття «релігійне переживання» використовується для позначення складних комплексних форм безпосереднього досвіду людини, пов'язаного із її повсякденням. У цьому сенсі говорять про переживання, які втілюються у «переживанні релігійного звернення», «переживанні гріховності», «переживанні каяття», «екстатичному релігійному переживанні» тощо [6].

Однак, на наш погляд, релігійні переживання не зводяться лише до людських емоцій. Така редукція позбавляє їх сутнісного змісту, а саме: вони – переживання божественного, сакрального.

На наш погляд, релігійні переживання слід тлумачити як переживання людиною “надприродного-сакрального”, не від'єднуючи від їхнього змісту під час здійснюваного аналізу обумовлену ними життєву стратегію особистості.

Принциповим залишається питання про винятковість релігійних переживань: чи становлять вони особливий тип переживань або ж вони в психологічному сенсі нічим не відрізняються від звичайних переживань? (Одні автори вважають, що релігійні переживання – це повсякденні переживання, які набувають своєї специфіки завдяки інтерпретації їх людиною як пов'язаних з якимись вищими силами; інші ж наполягають на їх

винятковому характері). Іншим ракурсом аналізу виключності цих переживань є з'ясування міри їхньої специфічності залежно від особливостей релігійного світогляду, а саме: чи є подібними такі переживання у представників різних релігій?

Універсалістське тлумачення релігійного досвіду (й відсутності специфікації переживань) традиційно має чимало прихильників, оскільки у такий спосіб доводяться спільні основи походження різних релігійних світоглядів. Прикладом може слугувати позиція Е.О. Торчинова, який говорить про подібність релігійного досвіду. Виділяючи в ньому рівень *власне переживання і рівень вираження і опису*, він вважає, що перший є тотожним в різних релігійних традиціях, тоді як другий різниться, позаяк проходить через «фільтри» мови та різних обрядів та традицій [7].

Ми вважаємо, що неправомірно говорити про універсальність характеру релігійних переживань. На наш погляд, ці переживання є специфічними й значно різняться в православ'ї, католицизмі, ісламі, іудаїзмі та ін.

Доволі дискусивним є питання стосовно зв'язку релігійних переживань і релігійного дискурсу: окремі дослідники вважають, що феноменологічний склад релігійного досвіду тісно пов'язаний з особливостями категоризації та інтерпретації подій в кожній з релігій. При цьому вважається, що релігійні категорії і способи інтерпретації не просто висловлюють, але значною мірою визначають, що і як переживається людиною в повсякденному житті і релігійній практиці [3]. Перш за все мова йде про особистісне ставлення до релігійних феноменів у формі переживання. Інтенсивність такого переживання може бути різноманітною: від легкого переживання до пристрасті. Його посилення залежить від міри усвідомлення почуття, від світосприйняття та світорозуміння людини, її особистісних якостей. Інтенсивність переживання почуття залежить від предмета чи особистості, які його викликають і на які це почуття спрямоване.

Питання про сутність та причини виникнення у конкретної людини уявлень про надприродне та його сакралізацію тісно пов'язане з розумінням божественного. Воно може розглядатися або як таке, що існує об'єктивно, або ж як щось суб'єктивне, що існує лише в уяві. Незалежно від цього, на формування релігійного світосприйняття впливають також взаємовідносини «особистість – середовище» і суб'єктивні фактори (наприклад, конкретна життєва ситуація).

А джерелами релігійних переживань називають: 1) визнання об'єктивного чи уявного існування надприродного (Бога); 2) стосунки віруючого з його соціальним оточенням; 2) індивідуальна значущість релігійних переживань [6].

На нашу думку, доволі цікавим є аналіз останнього, а саме: яким чином індивідуальна значущість постає як утворювальна при конструюванні релігійного переживання? Адже у повсякденному житті саме надзвичайна їх значущість сакралізує окремі події, відокремлюючи від фонових, поточних, звичних.

Тому наразі потрібно розкрити особливості тлумачення повсякдення та його функцій у життєбудові. Ряд авторів визначає повсякденність як природну умову життєдіяльності людей, сукупність тих функцій, цінностей, норм і заснованих на них відносин і дій індивіда, яка становить “життєвий світ” людини з моменту її народження і до самої смерті (навчання, трудова діяльність, спілкування, сімейно-побутові відносини тощо). Це – світ людських уподобань і турбот, потреб і можливостей. І саме повсякденність є тим простором, у котрому віруюча людина намагається втілити приписи релігійного вчення. Життю, за словами В. Дільтея, саме в повсякденних його проявах, властива повнота, цілісність, різноманіття переживань. Події в повсякденному житті пов'язуються між собою не лише на основі їх раціонального сприйняття, а пізнаються й за допомогою переживань, інтуїтивного «схоплення» цілісності життя. [4]

А отже, відносини з оточенням, турбота про них, переживання виключності життя «переводить» повсякденні дії в надзвичайні значущості

та цінності, і тому потребує благоговійного до них ставлення. Сакралізація виступає формотворчим елементом як всієї релігійної системи, так і релігійної ідентичності, виступає їх центром, розгортаючись у різноманітній формі релігійної дійсності, яка присутня повсякчас в житті особистості, знаходить вираження у культових діях і виступає основою устрою життя людини [6].

Підкреслимо, що ми не ототожнюємо релігійність та сакральність, і розглядаємо сакралізацію як надання навколишньому світу якості священного (та визнанням його таким).

Зазначимо, що поняття сакрального свого часу було введене в науковий обіг феноменологічною школою релігієзнавства, і відразу набуло популярності, адже за його допомогою намагалися відшукати остаточну відповідь щодо природи релігії.

Розглядаючи еволюцію підходів до тлумачення сакрального в науково-гуманітарному дискурсі, можна виокремити деякі змістові «осади».

По-перше, під сакральним розуміється все потойбічне і надзвичайне, що ніяк неможливо пояснити формально логічними процедурами мови. Отже, сакральне є все те, що є невиразним (зокрема святе, божественне). У такий спосіб відбулося ототожнення сакрального й священного, надприродного.

По-друге, під сакральним розуміється певний стійкий процес уніфікованих інституціональних дій. Сакральне постає як непорушна процедура, що встановлює увесь наявний – як природній, так і надприродній – порядок.

По-третє, сакральне розуміється як «святе», тобто ідеал, до якого потрібно наполегливо прагнути.

Якщо інтегрувати ці змістові осади, то можна розкрити зміст сакрального у житті людини як те, що вона намагається впорядкувати своє життя згідно з релігійними уявленнями та переживаннями («досягти ідеалу»),

за допомогою «уніфікованих інституціональних дій» та наблизитися до «невиразного».

Таким чином, у повсякденні особа об'єднує усі три змісти сакрального.

Саме тому можна говорити, що переживання людиною в повсякденності подій, які вона наповнює сакральним змістом в стислому символічному плані, актуалізує світоглядні установки віруючої особи та є основою її світобудови.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дало нам можливість підтвердити неправомірність відокремлювання буденних переживань від релігійних у повсякденному житті людини. Адже, пропускаючи зміст подій власного життя через призму цих переживань, особистість – частково чи повністю – інтерпретує їх, співвідносячи з релігійними переконаннями, що надає окремим подіям ціннісного, виключного статусу.

А, оскільки у релігійному переживанні тісно взаємодіють між собою найрізноманітніші виміри особистості (емоційний, когнітивний, інтелектуальний, смисловий, ціннісний, мотиваційний, екзистенційний тощо), ці переживання постають як складна й багатовимірна психологічна реальність, що набуває різноманітних форм і проявляє себе у різних психологічних ефектах, та наповнює повсякденне життя особистості.

Саме ця виразна неповторність і універсальність аналізованого феномена, який є головним механізмом важливих суб'єктивних трансформацій і чи не найяскравішим чином характеризує унікальні особливості повсякденного життя окремої особистості, потребує подальшого дослідження.

Одним із перспективних напрямів є використання якісних досліджень, заснованих на використанні глибинних інтерв'ю і польових спостережень, аналізі відносин представників релігійних спільнот, їх переживань, життєвих історій та дискурсу. Переваги подібних досліджень в тому, що вони дозволяють вивчати релігійні феномени, враховуючи багатозначний

соціокультурний контекст життя їх представників, звернутися до їх особистих смислів і переживань, спиратися на їх власні способи інтерпретації життєвих подій.

Література

1. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф. Е. Василюк. – М.: Издательство Московского университета, 1980. – 192с.
Vasilyuk F. E. Psihologiya perezhivaniya (analiz preodoleniya kriticheskikh situatsiy) [Psychology experiences (analysis of overcoming critical situations)]/ F. E. Vasilyuk. – М.: Izdatelstvo Moskovkogo universiteta, 1980. – 192 p.
2. Геффдинг Г. Философия религии / Гарольд Геффдинг; [пер. с нем. В. Базарова и И. Степанова]. - СПб.: Изд. Т-ва "Общественная польза", 1980. - 403 с.
Geffding G. Filosofiya religii [Philosophy of Religion]. / Garold Geffding; [per. s nem. V. Bazarova i I. Stepanova]. - SPb.: Izd. T-va "Obshchestvennaya polza", 1980. – 403p.
3. Джемс В. Многообразие религиозного опыта / Вильям Джемс; [пер. с англ. В.Г.Малахиевой-Мирович, М.В.Шик].– СПб.: Русская Мысль, 1993. – 290 с.
Dzhems V. Mnogoobrazie religioznogo opyta [Varieties of Religious Experience]. / Vilyam Dzhems; [per. s angl. V. G. Malahievoy-Mirovich, M. V. Shik].– SPb.: Russkaya Mysl, 1993. – 290 p.
4. Дильтей В. Описательная психология / В. Дильтей; [пер. с немецкого Е. Д. Зайцевой]. – СПб.: Алетейя, 1996. — 160 с.
Diltey V. Opisatel'naya psihologiya [Descriptive psychology]. / V. Diltey; [per. s nemetskogo E. D. Zaytsevoy]. – SPb.: Aleteyya, 1996. — 160 p.

5. Лэнгле А. Жизнь, наполненная смыслом / Альфрид Лэнгле; [пер. с нем. А. Боковиков, С. Хальбрунер, А. Локтионова]. – М.: Генезис, 2003. – 345 с.
Lengle A. Zhizn, napolnennaya smyslom [Life filled with meaning]. / Alfrid Lengle; [per. s nem. A. Bokovikov, S. Halbruner, A. Loktionova]. – М.: Genezis, 2003. – 345 p.
6. Серга Т. О. Операционализация функций сакрального в повседневности жизненного мира / Т. О. Серга // Соціологія у (пост)сучасності: збірник наукових тез учасників VI Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 285–286.
Serga T. O. Operatsionalizatsiya funktsiy sakralnogo v povsednevnosti zhiznennogo mira [Operationalization of the sacred in the daily functions of the life-world]. / T. O. Serga // Sotsiologiya i (post)suchasnosti: zbirnik naukovih tez uchastnikov VI Mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi studentiv ta aspirantiv. – H.: HNU imeni V.N. Karazina, 2008. – P. 285–286.
7. Торчинов Е. А. Религии мира: опыт запредельного / Е. А. Торчинов. – СПб.: Центр "Петербургское Востоковедение", 1998. – 302с.
Topchinov E. A. Religii mira: opit zapredelnogo [World Religions: opit transmarginal]. / E. A. Topchinov. – SPb.: Tsentr "Petepbyrgskoe Vostokovedenie", 1998. – 302p.
8. Фромм Э. Психоанализ и религия / Эрих Фромм; [пер. с англ. А. А. Яковлева]. – М.: Политиздат, 1990. – 280 с.
Fromm E. Psihoanaliz i religiya [Psychoanalysis and Religion]. / Erih Fromm; [per. s angl. A. A. Yakovleva]. – М.: Politizdat, 1990. – 280 p.